

Kahramanmaraş'ta Bir Yurtta Kalan Erkek Lise Öğrencilerinin Kişisel Hijyen Uygulamaları

The Personal Hygiene Practices of Male High School Students Staying In A Dormitory in Kahramanmaraş

Hamit Sırrı Keten¹, Soner Ölmez², Derya Keten³, Mustafa Cerit⁴, Fatma Kardaş⁵

¹ On İki Şubat Toplum Sağlığı Merkezi, Aile Hekimliği Uzmanı, Kahramanmaraş.

² KSÜ Tıp Fakültesi Aile Hekimliği Anabilim Dalı, Araştırma görevlisi Dr., Kahramanmaraş

³ Necip Fazıl Şehir Hastanesi, Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Kliniği, Uz.Dr, Kahramanmaraş.

⁴ Pazarcık Devlet Hastanesi, İç Hastalıkları Kliniği, Uz. Dr., Kahramanmaraş.

⁵ Medipol Üniversitesi, Kadın Sağlığı ve Doğum Hemşireliği, Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul.

İLETİŞİM

Uz. Dr. Hamit Sırrı Keten

On İki Şubat Toplum Sağlığı Merkezi, TR-46050 Kahramanmaraş - Türkiye

e-posta: hsketen@hotmail.com

Kahramanmaraş'ta Bir Yurtta Kalan Erkek Lise Öğrencilerinin Kişisel Hijyen Uygulamaları
The Personal Hygiene Practices of Male High School Students Staying In A Dormitory in Kahramanmaraş

ÖZET

Giriş ve Amaç: Bu çalışmada Kahramanmaraş'ta bir yurttan kalan erkek lise öğrencilerinin kişisel hijyen uygulamalarının değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Yöntem: Bu çalışma Kahramanmaraş il merkezinde bir liseye bağlı olan, erkek öğrenci yurdunda gerçekleştirildi. Öğrencilere yönelik yapılan 'kişisel hijyen' konulu seminer öncesinde öğrenciler bilgilendirildi ve onam veren 123 öğrenci çalışmaya dahil edildi.

Bulgular: Katılımcıların yaş ortalaması $16,70 \pm 1,30$ (min=14,max=20) olarak saptandı. Öğrencilerin 38'i (%30,8) lise bir, 21'i (%17,1) lise iki, 37'si (%30,1) lise üç ve 27'si (%22,0) ise lise dördüncü sınıfta eğitim görmekteydi. Katılımcıların 118'i (%95,9) sabah uyandıktan sonra yüzünü yıkadığını, 5'i (%4,1) ise yıkamadığını belirtti. Katılımcıların 17'si (%13,8) günde bir-üç defa, 47'si (%38,2) dört-altı defa, 25'i (%20,3) yedi-dokuz defa, 34'ü (%27,6) ise on ve ondan fazla gün içerisinde elini yıkadığını belirtti. Öğrencilerin 114'ü (%92,7) tuvaletten sonra, 105'i (%85,4) yemeklerden önce ellerini yıkadığını ifade etti. Katılımcıların 96'sının (%78,0) dişini fırçaladığı, 27'sinin (%22,0) ise fırçalamadığı tespit edildi.

Tartışma ve Sonuç: Çalışmamızda yurttan kalan erkek lise öğrencilerin kişisel hijyen uygulamalarının yetersiz olduğu belirlendi. Gerek enfeksiyon hastalıkları, gerekse diğer hastalıklara karşı mücadelede kişisel hijyen uygulamaları büyük önem taşımaktadır. Yurttan kalan öğrencilere yönelik kişisel hijyen uygulamaları konusunda eğitim verilmesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: hijyen, yurt, lise

ABSTRACT

Aim: In the present study, it is aimed to assess the personal hygiene practices of male high school students staying in a dormitory in Kahramanmaraş.

Methods: The study was performed on 123 male students staying in a dormitory of a high school in Kahramanmaraş. All the students were informed about the study before a seminar about personal hygiene was offered and those giving informed consent were included in the study.

Results: The mean age of the participants was 16.70 ± 1.30 years (min=14, max=20). Thirty-eight participants (30,8%) were first year students, 21 (17,1%) were second year students, 37 (30,1%) were third year students and 27 (22,0%) were fourth year students. A hundred and eight participants (95,9%) reported to wash their face in the morning, but 5 (4,1%) reported not to wash their face. The frequency of hand washing was 1-3 times a day in 17 students (13,8%), 4-6 times a day in 47 students (38,2%), 7-9 times in 25 students (20,3%) and 10 or more than 10 times in 34 students (27,6%). One hundred and fourteen (92,7%) of the students remarked that they washed their hands after the toilet while 105 (85,4%) of them told that they washed their hands before meal. It turned out that 96 students (78,0%) brushed their teeth, but that 27 students (22,0%) did not brush their teeth.

Conclusion: In the present study it was determined that the personal hygiene practices of male high school students staying in dormitory were not adequate, which play an important role in prevention of both infectious diseases and other health conditions. The students staying in dormitories should be offered education programs directed towards improvement of personal hygiene practices.

Key Words: Hygiene, dormitory, high school

Kahramanmaraş'ta Bir Yurtta Kalan Erkek Lise Öğrencilerinin Kişisel Hijyen Uygulamaları
The Personal Hygiene Practices of Male High School Students Staying In A Dormitory in Kahramanmaraş

GİRİŞ

Bireylerin sağlığını korumak için yapılan uygulamalar ve alınan temizlik önlemlerinin tamamı 'hijyen' olarak tanımlanır.¹ Kişisel hijyen; vücut temizliği ve bakımı, el ve ayak temizliği ve bakımı, saç temizliği ve bakımı, yüz, göz ve kulak temizliği, ağız temizliği ve bakımını kapsamaktadır.²⁻⁴ Bulaşıcı hastalıklar ve enfeksiyonlar ile mücadelede kişisel hijyen büyük öneme sahiptir. Aiello ve arkadaşlarının çalışmasında; el yıkama sayesinde gastrointestinal hastalıkların %31'inin, solunum yolu enfeksiyonlarının ise %21'inin önleniği belirtilmiştir.⁵ İnsan sağlığında son derece önemli olan kişisel hijyen uygulamalarının bireylerde davranış özelliği olarak kazanılmasında farklı etmenler rol oynamaktadır. Özellikle çocuk yaş grubunda aile bireyleri ve öğretmenler tarafından kazandırılan hijyen davranışları, bireyin hayatı boyunca yapacağı hijyen uygulamalarında belirleyici olmaktadır.^{1,6} Yurtta kalan çocuklarda, aile bireylerinin çocukta sağlayacağı hijyen davranışı üzerine etkisinin azalması beklenmektedir. Bu çalışmada Kahramanmaraş'ta bir liseye bağlı yatılı öğrenci yurdunda kalan erkek öğrencilerin kişisel hijyen konusunda yaptığı uygulamaların değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Bu çalışma Kahramanmaraş il Merkezinde bir liseye bağlı olan, erkek öğrenci yurdunda gerçekleştirildi. 06.03.2014 tarihinde öğrencilere yönelik yapılan kişisel hijyen eğitimi öncesinde öğrenciler çalışmaya alındı. Yurtta kalan 131 öğrenci çalışma konusunda bilgilendirildi ve onam veren 123 (%93) öğrenci çalışmaya dahil edildi. Eğitim öncesinde katılımcılara, araştırmacılar tarafından geliştirilen anket formu uygulandı. Öğrencilerin anket formuna adını yazmaması ve anketleri belirlenen bir kutuya atmaları istendi. Anketin ilk bölümünde öğrencilerin sosyodemografik verileri sorgulandı. İkinci bölümü ise öğrencilerin kişisel hijyen uygulamalarını belirlemeye çalışan sorulardan oluşmaktaydı. Hijyen uygulamalarında öğrencilerin el ve ayak

Tablo 1. Öğrencilerin el ve ayak hijyenine yönelik uygulamaları.

İfadeler		n	%
Gün içerisinde el yıkama sayısı	1-3	17	13,8
	4-6	47	38,2
	7-9	25	20,3
	≥10	34	27,6
Elinizi ne zaman yıkarsınız			
Yemeklerden önce	Evet	105	85,4
	Hayır	18	14,6
Yemeklerden sonra	Evet	98	79,7
	Hayır	25	20,3
Tuvaletten önce	Evet	39	31,7
	Hayır	84	68,3
Tuvaletten sonra	Evet	114	92,7
	Hayır	9	7,3
Yurda geldiğinde hemen	Evet	55	44,7
	Hayır	68	55,3
El yıkama süreniz ne kadardır?	≤1 dakika	71	57,7
	2-3 dakika	43	35,0
	≥4-5 dakika	9	7,3
Kendinize özel el havlunuz var mı?	Evet	109	88,6
	Hayır	14	11,4
Ne sıklıkla ayaklarınızı yıkarsınız?	Yıkamıyor	6	4,9
	Günde bir defa	58	47,2
	Günde birden daha sık	59	48,0
Yaş olan ayaklarınızı kurular mısınız?	Evet	58	47,2
	Hayır	65	52,8
Çorap değiştirme sıklığınızı belirtiniz?	Üç günde 1 ya da daha nadir	19	15,4
	İki günde 1	32	26,0
	Günde bir ya da daha sık	72	58,5
Kendinize özel tırnak makasınız var mı?	Evet	92	74,8
	Hayır	31	25,2
Tırnaklarınızı kesme sıklığınızı belirtiniz?	Haftada bir	83	67,5
	Yaklaşık iki haftada bir	24	19,5
	Rahatsızlık verene kadar (>2hafta) uzun bir süre	16	13,0

hijyeni ile ağız ve diş sağlığına yönelik hijyen uygulamaları sorgulandı. Bu çalışma için Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tıp Fakültesi Etik Kurulu'ndan Helsinki Bildirgesi (Seoul, 2008) uygun olarak resmi izin alındı. Ayrıca çalışmanın yapıldığı Hoca Ahmet Yesevi Lisesi yatılı yurt idaresinden onay

Kahramanmaraş'ta Bir Yurtta Kalan Erkek Lise Öğrencilerinin Kişisel Hijyen Uygulamaları
The Personal Hygiene Practices of Male High School Students Staying In A Dormitory in Kahramanmaraş

alındı. İstatiksel analiz SPSS 20.0 programı kullanılarak yapıldı. Verilerin analizinde ortalama, frekans ve standart sapma değeri belirlendi. $p < 0.05$ anlamlı olarak kabul edildi.

BULGULAR

Katılımcıların yaş ortalaması $16,70 \pm 1,30$ (min=14, max=20) olarak saptandı. Öğrencilerin yurtta kaldığı süre ortalaması $4,40 \pm 3,01$ (min=1, max=14) yıl olarak belirlendi. Öğrencilerin 38'i (%30,8) lise bir, 21'i (%17,1) lise iki, 37'si (%30,1) lise üç ve 27'si (%22,0) ise lise dördüncü sınıfta eğitim görmekteydi.

Öğrencilerin 118'i (%95,9) sabah uandıktan sonra yüzünü yıkadığını, 5'i (%4,1) ise yıkamadığını belirtti. Öğrencilerin 66'sı (%53,7) haftada bir-iki, 48'i (%39,0) haftada üç-altı, 9'u (%7,3) ise her gün veya iki günde bir defa banyo yaptığını ifade etti. Katılımcıların 68'i (%55,3) haftada 1-2, 47'si (%38,2) iki günde bir, 8'i (%6,5) ise her gün veya iki günde bir defa iç çamaşırını değiştirdiğini belirtti.

Öğrencilerin 17'si (%13,8) günde bir-üç defa, 47'si (%38,2) dört-altı defa, 25'i (%20,3) yedi-dokuz defa, 34'ü (%27,6) ise on ve ondan fazla gün içerisinde elini yıkadığını belirtti. 'Ellerinizi ne zaman yıkarsınız' sorusunu katılımcıların 114'ü (%92,7) tuvaletten sonra, 105'i (%85,4) ise yemeklerden önce olarak yanıtladı.

Öğrencilerin 6'sı (%4,9) ayaklarını hiç yıkamadığını, 58'i (%47,2) günde bir defa, 59'u (%48,0) ise günde birden daha fazla yıkadığını belirtti. Ayrıca öğrencilerin 92'sinin (%74,8) kendine özel tırnak makası mevcut iken, 31'inin (%25,2) mevcut değildi. Katılımcıların el ve ayak hijyenine yönelik uygulamaları tabloda sunuldu (Tablo 1).

Katılımcıların 107'sinin (%87,0) kişisel diş fırçası varken, 16'sının (%13,0) diş fırçası olmadığı saptandı. Öğrencilerin 96'sının (%78,0) dişini fırçaladığı, 27'sinin (%22,0) ise fırçalamadığı tespit edildi. Günlük diş fırçalama sıklığı olarak; öğ-

rencilerin 49'unun (%39,8) en sık günde bir defa fırçaladığı belirlendi. Öğrencilerin 59'u (%48,0) daha önce hiç diş hekimine başvurmadığını ifade etti. Katılımcıların diş ve ağız sağlığına yönelik yaptığı hijyen uygulamaları tabloda belirtildi (Tablo 2).

Tablo 2. Öğrencilerin diş ve ağız sağlığına yönelik yaptığı hijyen uygulamaları.

Sorular		N	%
Kişisel diş fırçanız var mı?	Evet	107	87,0
	Hayır	16	13,0
Dişinizi fırçalar mısınız?	Evet	96	78,0
	Hayır	27	22,0
Ne sıklıkla dişinizi fırçalarsınız?	Hiç	27	22,0
	Günde bir	49	39,8
	Günde iki	34	27,6
	Günde üç kez ya da daha fazla	13	10,6
Diş fırçalama tekniğiniz hangisine uyuyor?	Yukarı-aşağı	33	26,8
	Sağdan sola	13	10,6
	Dairevi	18	14,6
	Hepsi	58	47,2
	Makine	1	0,8
Ne sıklıkla diş fırçanızı değiştirirsiniz?	Ayda bir defa	27	22,0
	İki-beş ayda bir defa	43	35,0
	Altı aydan daha fazla	53	43,1
Ne sıklıkla diş hekimine başvurursunuz?	Daha önce hiç gitmedim	59	48,0
	Yılda bir defa	26	21,1
	Yılda iki defa	2	1,6
	Dişim ağrımadıkça gitmem	36	29,3
Ağız kokunuz olur mu?	Evet	22	17,9
	Hayır	61	49,6
	Bilmiyorum	40	32,5

TARTIŞMA

Çalışmamızda öğrencilerin %95,9'unun sabah uandıktan sonra yüzünü yıkadığı belirlendi. Şimşek ve arkadaşlarının çalışmasında lise öğrencilerinin %98,1'inin sabah yüzünü yıkadığı belirtilmiştir.⁴ Çalışmamız literatür ile benzerlik göstermektedir. Öğrencilerin sabah yüz yıkama oranlarının yüksek olması temizlik açısından önemli ve sevindirici bir bulgudur.

Çalışmamızda katılımcıların %53,7'sinin haftada bir-iki, %39,0'nun haftada üç-altı, %7,3'ünün ise her gün veya iki günde bir defa banyo yaptığı saptandı. Ayrıca öğrencilerin %55,3'ü

Kahramanmaraş'ta Bir Yurtta Kalan Erkek Lise Öğrencilerinin Kişisel Hijyen Uygulamaları
The Personal Hygiene Practices of Male High School Students Staying In A Dormitory in Kahramanmaraş

haftada bir-iki, %38,2'si iki günde bir, %6,5'i ise her gün veya iki günde bir defa iç çamaşırını değiştirdiğini ifade etti. Ankara'da lise öğrencilerinde yapılan bir çalışmada öğrencilerin %40,6'sının haftada 1-2, %51,9'un haftada 3-6, %7,5'inin ise her gün veya günde 2 defa banyo yaptığı belirlenmiştir.⁴ Ayrıca iç çamaşırını değiştirme sıklığı öğrencilerin %21,5'inde haftada 1-2, %39,0'ında 2 günde bir, %39,5'inde her gün-günde 2 defa olarak belirtilmiştir.⁴ Sivas'ta yapılan bir çalışmada; ilköğretim öğrencilerinin %50,2'sinin haftada bir kez, %48'inin haftada iki-üç kez, %0,7'sinin her gün banyo yaptığı ve %47,9'unun haftada bir, %37,3'ünün iki günde bir, %12,3'ünün her gün iç çamaşırını değiştirdiği saptanmıştır.⁷ Trabzon'da yapılan çalışmada ise, ilköğretim öğrencilerinin %48,7'sinin haftada iki kez ve daha fazla, %51,3'ünün haftada ikiden az banyo yaptığını, %14,7'sinin haftada iki, %4,5'inin iki günde bir, %52,6'sının her gün iç çamaşırını değiştirdiğini saptamışlardır.⁸ Çalışmamızda yer alan öğrencilerin banyo yapma ve iç çamaşırını değiştirme sıklığının gerek lise gerekse ilköğretim öğrencilerinde yapılan çalışmalara göre daha düşük oranda olduğu ortaya konulmuştur. Bu durum çalışmamızdaki katılımcıların yatılı olarak yurttan kalmaları sebebiyle sıcak su bulma imkanlarının haftanın belli günlerinde ve belli saatlerinde olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Banyo gibi önemli bir hijyen davranışının uygulanmasında yatılı kalan öğrencilere iyileştirici politikaların konulması gerekmektedir.

Çalışmamızda öğrencilerin %13,8'i günde bir-üç defa, %38,2'si dört-altı defa, %20,3'ü yedi-dokuz defa, %27,6'sı ise on ve ondan fazla defa gün içerisinde elini yıkadığını belirtti. Katılımcıların ellerini en sık tuvaletten sonra (%92,7) ve yemeklerden önce (%85,4) yıkadığı saptandı. Şimşek ve arkadaşları çalışmalarında; lise öğrencilerinin %39,4'ünün günde 4-6 defa elini yıkadığını belirtmiştir.⁴ Çalışmamızla benzer konuda yapılan, diğer çalışmalarda öğrencilerin en sık tuvaletten sonra ve yemeklerden önce el yıkadığı saptanmıştır.^{4,7,9} Çalışmamızda yer alan öğrencilerin el yıkama alışkanlığının literatürde yer alan çalışmalara göre daha düşük oranda olduğu görülmektedir. Gerek yapılan çalışmalarda, gerekse çalışmamızda öğrencilerin ellerini en sık tuvaletten sonra ve yemeklerden önce yıkadığı belirlenmiştir. Yemeklerden önce ve tuvaletten sonra el yıkama alışkanlığı özellikle fekal oral bulaşan enfeksiyonlar başta olmak üzere, enfeksiyon hastalıklarından korunmada büyük öne-

me sahiptir. Dünya Sağlık Örgütü; düzenli el yıkamanın enfeksiyonların yayılmasını önlemede etkili ve en düşük maliyetli hijyen uygulaması olduğunu belirtmiştir.¹⁰ El yıkama basit ve uygulanabilir bir hijyen alışkanlığı olmasına rağmen yapılan çalışmalarda çocukların el yıkama davranışını yeterli düzeyde uygulamadıkları gösterilmiştir.¹¹⁻¹⁴ El yıkama alışkanlığı, el yıkama yöntem ve uygulamaları konusunda yatılı yurttan kalan öğrenciler başta olmak üzere tüm öğrencilere eğitim verilmelidir.

Ankara'da yapılan bir çalışmada öğrencilerin %29,1'inin günde birden daha az, %59,3'ünün günde bir, %11,6'sının ise günde birden daha sık olarak ayağını yıkadığı saptanmıştır.⁴ Çalışmamızda öğrencilerin %4,9'u ayaklarını hiç yıkamadığını, %47,2'si günde bir defa, %48,0'ı ise günde birden daha fazla sefer ayağını yıkadığını belirtti. Ayrıca öğrencilerin %74,8'inin kendine özel tırnak makası mevcut iken, %25,2'sinin mevcut değildi. Çalışmamızdaki öğrencilerin ayak yıkama uygulamasının, Ankara'daki lise öğrencilerine göre daha düşük oranda olması yatılı kalınan yurtlarda banyoya ulaşmanın kendi evinde kalan öğrencilere göre daha zor olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Tırnak hijyen ve bakımı bireyin sağlığında önemli bir yere sahiptir. Çalışmamızda yer alan öğrencilerin kişisel tırnak makası olmaması önemli bir bulgu olup, yurt gibi devlet bakımında olan öğrencilere kişisel hijyen malzemelerinin devlet kurumlarınca sağlanması gerekmektedir.

Çalışmamızda katılımcıların %87,0'ının kişisel diş fırçası olduğu ve %78,0'nın dişini fırçaladığı tespit edildi. Günlük diş fırçalama sıklığı olarak; öğrencilerin %39,8'inin en sık günde bir defa fırçaladığı belirlendi. Lise öğrencilerinde yapılan bir çalışmada öğrencilerin %98,6'sı kişisel diş fırçası olduğunu ve %97,2'si diş fırçaladığını ifade etmiştir.⁴ Ayrıca öğrencilerin %19,2'sinin günde bir, %59,1'inin günde 2, %21,7'sinin günde 3 kez veya daha fazla sayıda fırçaladığı belirtilmiştir.⁴ Çetinkaya ve arkadaşları ilköğretim öğrencilerinde yaptığı çalışmada öğrencilerin %39,4'ünün günde bir kez, %8,7'sinin günde iki kez, %41,6'sının her yemekten sonra dişlerini fırçaladıklarını saptamıştır.⁷ Kaya ve arkadaşlarının ilköğretim öğrencilerinde yaptığı çalışmada öğrencilerin %94,1'inin dişlerini fırçaladıklarını, %3,9'unun sabah kalkınca, %17,6'sının kahvaltudan sonra, %23,5'inin yatmadan önce, %54,9'unun her yemekten sonra dişlerini fırçaladıkları belirlenmiştir.¹⁵ Çalışmamızda yer alan öğrencilerin diş fırçalama alışkanlığının literatürde yer alan ça-

Kahramanmaraş'ta Bir Yurtta Kalan Erkek Lise Öğrencilerinin Kişisel Hijyen Uygulamaları
The Personal Hygiene Practices of Male High School Students Staying In A Dormitory in Kahramanmaraş

lişmalarda lise ve ilköğretim öğrencilerinden daha düşük oranda olduğu ortadadır. Bu durum çalışmamızdaki öğrencilerin kişisel diş fırçasının olmaması ve yatılı olarak yurttan kaynaklandığını düşünmekteyiz. Gençlerin ağız hijyenine yönelik davranım kazanmasında ailenin rolünün önemli olduğu rapor edilmiştir.^{16,17} Bu durum yatılı olarak yurttan kalan öğrencilerin ailelerinden kazandıkları kişisel hijyen uygulamalarının eksik kalmasına sebep olmaktadır. Yatılı kalan öğrencilerin bu açıkları hijyen konusunda verilecek uygulamalı eğitimler ve öğretmenlerin öğrencilere bu konuda rehberlik yapmaları ile kapatılmalıdır.

Bu çalışmanın kısıtlılıkları; sadece erkek cinsiyette olan bireylerde yapılması kısıtlılığımızdır. Ayrıca kesitsel tarzda olan

bu çalışmanın sadece bir yurttan yapılmış olması ve örneklem sayısının az olması önemli kısıtlılığımızdır.

SONUÇ:

Çalışmamızda yurttan kalan erkek lise öğrencilerin kişisel hijyen uygulamalarının yetersiz olduğu belirlendi. Gerek enfeksiyon hastalıkları gerekse diğer hastalıklara karşı mücadelede kişisel hijyen uygulamaları büyük önem taşımaktadır. Yurttan kalan öğrencilere yönelik kişisel hijyen uygulamaları konusunda eğitim verilmesi gerekmektedir.

**Bu çalışma 13. Ulusal Aile Hekimliği Kongresinde (23-27 Nisan 2014, Antalya) poster bildiri olarak sunulmuştur.

Kahramanmaraş'ta Bir Yurtta Kalan Erkek Lise Öğrencilerinin Kişisel Hijyen Uygulamaları
The Personal Hygiene Practices of Male High School Students Staying In A Dormitory in Kahramanmaraş

KAYNAKLAR

1. Yılmaz E, Özkan S. Bir ilçede farklı yerleşim yerindeki ilköğretim okulu öğrencilerinin kişisel hijyen alışkanlıklarının karşılaştırılması. *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi* 2009;4(10):1-18.
2. Adolesan Sağlığı ve Gelişimi Programı Rehber Kitabı. Ankara. T.C Sağlık Bakanlığı, Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü, UNICEF, 2002.
3. Arat A, Şimşek I, Koç Erdamar G. Yatılı ilköğretim bölge okulu II. kademe öğrencilerinin kişisel hijyen uygulamaları. *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi* 2014;33:58-72.
4. Şimşek Ç, Piyal B, Tüzün H, Çakmak D, Turan H, Seyrek V. Ankara İl Merkezindeki Bazı Lise Öğrencilerinde Kişisel Hijyen Davranışları. *TAF Prev Med Bull* 2010;9(5):433-40.
5. Aiello AE, Coulborn R, Perez V, Larson EL. Effect of hand hygiene on infectious disease risk in the community setting: A meta-analysis. *American Journal of Public Health* 2008;98(8):1372-82.
6. Oyibo PG. Basic personal hygiene: knowledge and practices among school children aged 6-14 years in Abraka, Delta State, Nigeria. *Continental Journal of Tropical Medicine* 2012;6(1):5-11.
7. Çetinkaya S, Arslan S, Nur N, Demir ÖF, Özdemir L, Sümer H. Sivas il merkezinde sosyoekonomik düzeyi farklı üç ilköğretim okulu öğrencilerinde kişisel hijyen alışkanlıkları. *STED* 2005;14(10):229-36.
8. Çan G, Topbaş M. Trabzon'da iki farklı yerleşim yerindeki ilköğretim öğrencilerinin kişisel hijyen alışkanlıkları. *TSK Kor Hek* 2004; 3(8):70-177.
9. Güleç M, Topbaş M. İlköğretim okullarında öğrencilerin el yıkama alışkanlıkları. *Türk Hij Den Biy Dergisi* 2000;5(2):71-6.
10. Snow M, White GL, Kim HS. Inexpensive and time-efficient hand hygiene interventions increase elementary school children's hand hygiene rates. *Journal of School Health* 2008; 28(4):30-3.
11. Guinan M, McGuckin M, Ali Y. The effect of a comprehensive hand-washing program on absenteeism in elementary schools. *Am J Infect Control* 2002;30:217-20.
12. Hammond B, Ali Y, Fendler E, Dolan M, Donovan S. Effect of hand sanitiser use on elementary school absenteeism. *American Journal of Infection Control* 2000;28(5):340-6.
13. Önsüz M, Hıdıroğlu S. İstanbul'da farklı iki ilköğretim okulundaki öğrencilerin kişisel hijyen alışkanlıklarının belirlenmesi. *ADÜ Tıp Fakültesi Dergisi* 2008;9(1):9-17.
14. Morton JL, Schultz AA. Healthy hands: Use of alcohol gel as an adjunct to handwashing in elementary school children. *The Journal of School Nursing* 2004;20(3):161-7.
15. Kaya A. İlköğretim okulu öğrencilerinin kişisel hijyen alışkanlıklarının değerlendirilmesi, Bitirme Tezi. M.Ü. Sağlık Eğitim Fakültesi, 2001.
16. Hodge HC, Holloway PJ. Factors associated with tooth brushing behaviour in adolescents. *Br Dent J* 1982;152:49-51.
17. Sogaard AJ, Tuominen R, Holst D, Gjermo P. The effect of 2 teaching programmes on the gingival health of 15-year-old school children. *J Clin Periodontol* 1987;14: 165-70.